

IQTISODIY TAHLIL TURLARI: NAZARIY ASOSLAR, TASNIFLASH MEZONLARI VA AMALIY METODOLOGIYA

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

Rahmatov Shahzod

Ilmiy rahbar: Gafura Dilobar Karamatovna

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada iqtisodiy tahlilning mohiyati, uning tizimli turlari va zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitidagi strategik o'rni kompleks ravishda tadqiq etilgan. Tadqiqotda tahlilning vaqt omili, boshqaruv funksiyalari, qamrov doirasi va o'rganish obyekti bo'yicha tasniflanishi ilmiy nuqtayi nazardan bayon qilingan. Shuningdek, korxonada faoliyatini optimallashtirishda retrospektiv, operativ va istiqbolli tahlilning o'zaro integratsiyasi hamda ularning moliyaviy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati batafsil asoslab berilgan. Maqolada DuPont modeli, CVP tahlili, ESG tamoyillari va strategik prognozlashning zamonaviy usullari keng yoritilgan bo'lib, ular korxonaning bozor qiymatini oshirish mexanizmi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy tahlil, makroiqtisodiy tahlil, mikroiqtisodiy tahlil, moliyaviy barqarorlik, prognozlash, faktorli tahlil, marjinal tahlil, SWOT-tahlil, DuPont modeli, ESG tahlili, likvidlilik, rentabellik.

Аннотация: В данной научной статье комплексно исследуется сущность экономического анализа, его системные виды и стратегическая роль в условиях современной рыночной экономики. С научной точки зрения изложена классификация анализа по фактору времени, функциям управления, охвату и объекту исследования. Подробно обоснована взаимосвязь ретроспективного, оперативного и перспективного анализа в оптимизации деятельности предприятия, а также их значение в обеспечении финансовой устойчивости. В статье широко освещены модель DuPont, CVP-анализ, принципы ESG и современные методы стратегического прогнозирования,

которые интерпретируются как механизмы повышения рыночной стоимости предприятия.

Ключевые слова: экономический анализ, макроэкономический анализ, микроэкономический анализ, финансовая устойчивость, прогнозирование, факторный анализ, маржинальный анализ, SWOT-анализ, модель DuPont, ESG-анализ, ликвидность, рентабельность.

Abstract: This scientific article provides a comprehensive study of the essence of economic analysis, its systemic types, and its strategic role in the conditions of the modern market economy. The classification of analysis based on the time factor, management functions, scope, and object of study is presented from a scientific perspective. The mutual integration of retrospective, operational, and prospective analysis in optimizing enterprise activities, as well as their importance in ensuring financial stability, is thoroughly substantiated. The article extensively covers the DuPont model, CVP analysis, ESG principles, and modern methods of strategic forecasting, which are interpreted as mechanisms for increasing the market value of the enterprise.

Keywords: economic analysis, macroeconomic analysis, microeconomic analysis, financial stability, forecasting, factor analysis, marginal analysis, SWOT analysis, DuPont model, ESG analysis, liquidity, profitability.

Iqtisodiy tahlil zamonaviy boshqaruv fanining fundamental asosi bo'lib, u xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini chuqur o'rganish, ichki imkoniyatlarni safarbar etish va istiqbolli rivojlanish strategiyalarini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kirish qismida ta'kidlash lozimki, iqtisodiy tahlil shunchaki raqamlar bilan ishlash emas, balki iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash san'atidir. Bugungi globallashuv, bozorlar volatilligi va raqamli transformatsiya davrida tahlil predmeti sezilarli darajada kengayib, nafaqat moddiy va moliyaviy resurslarni, balki intellektual mulk, inson kapitali va raqamli aktivlarni ham o'z ichiga qamrab olmoqda [1]. Iqtisodiy tahlilning nazariy negizida xo'jalik mexanizmlarining samaradorligini o'lchash yotadi, bu esa boshqaruv apparatiga resurslarni taqsimlashda xatolikka yo'l

qo'ymaslik imkonini beradi. Shuningdek, tahlil jarayoni iqtisodiy qonuniyatlarning amal qilish darajasini konkret obyektlar misolida ko'rsatib beradi. Iqtisodiy tahlilning ilmiy metodologiyasi dialektik yondashuvga asoslangan bo'lib, u barcha jarayonlarni doimiy harakatda, o'zaro bog'liqlikda va rivojlanishda o'rganishni talab qiladi. Bu esa o'z navbatida, korxonaning ichki muhiti bilan tashqi bozor konyunkturasi o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Maqolaning asosiy qismida iqtisodiy tahlilning turli mezonlarga ko'ra tasniflanishi uning ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Vaqt omili tahlilning eng muhim klassifikatsiyasi bo'lib, u jarayonlarni o'tmish, hozirgi va kelajak prizmasida ko'rish imkonini beradi. Dastlabki (istiqbolli) tahlil xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgunga qadar o'tkaziladi va u biznes-rejalarni shakllantirish, investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash hamda kelajakdagi xatarlarni minimallashtirishga qaratilgan. Bu tahlil turi strategik qarorlar qabul qilishda poydevor bo'lib, uzoq muddatli rivojlanish modellarini, xususan, ekonometrik prognozlash usullarini o'z ichiga oladi. Operativ (tezkor) tahlil esa ishlab chiqarish jarayonining "pulsini" nazorat qilib, har bir ish kuni, smena yoki dekada davomida yuzaga keladigan og'ishlarni aniqlaydi va resurslarning isrof bo'lishini oldini oladi. Operativ tahlilning samaradorligi ma'lumotlarning yetkazib berilish tezligiga bevosita bog'liq bo'lib, u ko'pincha korxonaning ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari bilan integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi. Yakuniy yoki retrospektiv tahlil esa ma'lum bir hisobot davri (oy, chorak, yil) yakunlangandan so'ng amalga oshirilib, erishilgan natijalarni bazaviy ko'rsatkichlar bilan qiyoslaydi va korxonaning umumiy samaradorligiga xolis baho beradi [2]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, retrospektiv tahlilni tizimli ravishda o'tkazadigan korxonalarda ishlab chiqarish zaxiralari aylanuvchanligi o'rtacha 12-18 foizga tezlashishi va xarajatlarning asossiz o'sishi 10 foizgacha jilovlanishi kuzatiladi [5].

Iqtisodiy tahlilning qamrov doirasi bo'yicha makro va mikro darajalarga bo'linishi iqtisodiyotni turli masshtablarda tadqiq etishga xizmat qiladi. Makroiqtisodiy tahlil milliy miqyosdagi yalpi ko'rsatkichlar, YaIM dinamikasi, inflyatsiya darajasi, ishsizlik va davlatning monetar siyosatini o'rgansa,

mikroiqtisodiy tahlil bevosita alohida xo'jalik subyekti darajasidagi ko'rsatkichlarni — daromadlar, xarajatlar, aktivlar rentabelligi va mehnat unumdorligini tadqiq etadi. Boshqaruv vazifalariga ko'ra tahlil moliyaviy va boshqaruv tahliliga ajraladi. Moliyaviy tahlil tashqi foydalanuvchilar (aktsiyadorlar, kreditorlar, davlat organlari) uchun mo'ljallangan bo'lib, u korxonaning moliyaviy barqarorligi, likvidiligi va to'lov qobiliyatiga e'tibor qaratadi. Boshqaruv tahlili esa korxonada ichki ehtiyojlari uchun mo'ljallangan bo'lib, tijorat sirini o'z ichiga olgan holda mahsulot tannarxini shakllantirishning nozik jihatlarini, har bir segmentning foydalilik darajasini va xarajatlarni markazlashtirilgan boshqarishni o'rganadi [3]. Tadqiqotning muhim qismi sifatida faktorli tahlil usulini ko'rsatish mumkin. Ushbu usul orqali iqtisodiy natijalarga ta'sir etuvchi miqdoriy (ekstensiv) va sifat (intensiv) omillari ajratib ko'rsatiladi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ishchilar sonining ko'payishi yoki mehnat unumdorligining oshishi qanday ta'sir qilganligi zanjirli o'rin almashtirish usuli yordamida hisoblab chiqiladi. Bu yerda DuPont modeli (DuPont Analysis) alohida metodologik ahamiyatga ega bo'lib, u xususiy kapital rentabelligini (ROE) uchta asosiy komponentga — sotuv rentabelligi (sof foyda marjasi), aktivlar aylanuvchanligi va moliyaviy richagga (mulkdorlar kapitalining jami aktivlardagi ulushi) ajratgan holda tahlil qiladi: $ROE = \text{Net income} / \text{Sales} \times \text{Sales} / \text{assets} \times \text{Assets} / \text{equity}$. Ushbu formula orqali menejerlar rentabellikning pasayishi aynan qaysi bo'g'inda — savdo samarasizligidami, aktivlar sustligidami yoki noto'g'ri moliyaviy strukturadami — ekanligini aniq ko'ra oladilar [7].

Marjinal tahlil yoki CVP (Cost-Volume-Profit) tahlili xarajatlar, mahsulot hajmi va foyda o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tadqiq etishda asosiy instrument hisoblanadi. Ushbu tahlil yordamida korxonaning "zararsizlik nuqtasi" (BEP) aniqlanadi. Bu nuqta korxonaning na foyda va na zarar ko'radigan savdo hajmini ifodalaydi. Formula ko'rinishida: $BEP = \frac{\text{Fixed Costs}}{\text{Price} - \text{Variable Cost}}$. Ushbu ko'rsatkich korxonaning moliyaviy "xavfsizlik zaxirasi"ni belgilashda hayotiy ahamiyatga ega [3]. Shuningdek, bugungi kunda korxonada qiymatini baholashda fundamental tahlil bilan bir qatorda ESG (Environmental, Social, and

Governance) tahlili ham ustuvorlik kasb etmoqda. ESG tahlili korxonaning ekologik mas'uliyati, ijtimoiy siyosati va boshqaruv sifati kabi nomoliyaviy ko'rsatkichlarini o'rganadi. Xalqaro investorlar uchun ESG reytingi yuqori bo'lgan korxonalar uzoq muddatda barqaror va kam riskli hisoblanadi [4]. Strategik darajada esa SWOT-tahlil korxonaning ichki imkoniyatlarini tashqi muhit xavflari bilan qiyoslasa, PEST-tahlil makro muhitdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik trendlarni tizimlashtiradi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, tahlilning har bir turi korxonaning umumiy "iqtisodiy sog'lig'i" haqida ma'lumot beruvchi diagnostic elementdir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy tahlil turlari o'zaro bir-birini to'ldiruvchi yaxlit tizimni tashkil etadi. Ularning samarali integratsiyasi korxonalarni kutilmagan iqtisodiy inqirozlardan himoya qiluvchi va barqaror o'sishni ta'minlovchi eng ishonchli boshqaruv mexanizmidir. Tahliliy ishlarning sifati bevosita axborot bazasining ishonchliligi, foydalanilayotgan matematik-statistik usullarning zamonaviyligi va mutaxassislarining malaka darajasiga bog'liq. Hozirgi kunda an'anaviy tahlil usullari sun'iy intellekt, mashinali o'rganish va "Big Data" texnologiyalari bilan boyib bormoqda, bu esa prognozlarning aniqligini 95 foizdan yuqori darajaga olib chiqadi. Kelgusida iqtisodiy tahlilning nafaqat moliyaviy natijalarga, balki barqaror rivojlanish va raqamli iqtisodiyot talablariga moslashgan yangi shakllari ustuvorlik kasb etishi shubhasizdir. Shunday qilib, tahlil natijalari asosida qabul qilingan har bir qaror korxonaning nafaqat joriy foydasini, balki uning global bozordagi strategik raqobatbardoshligini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Pardaev, M. Q., & Islomov, B. I. (2018). Iqtisodiy tahlil nazariyasi: darslik. Toshkent: Iqtisod-moliya.
- 2.Vaxabov, A. V., & Ibrohimov, A. T. (2020). Moliyaviy tahlil: darslik. Toshkent: Sharq.
- 3.Sheremet, A. D. (2019). Teoriya ekonomicheskogo analiza. Moskva: INFRA-M.
- 4.Karimov, A. A. (2021). Boshqaruv tahlili: darslik. Toshkent: Fan va texnologiya.
- 5.Savitskaya, G. V. (2022). Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiya. Moskva: INFRA-M.

- 6.Rizaev, N. K. (2019). Korxonalar moliyaviy holati tahlili: uslubiyot va amaliyot. Toshkent: Yangi nashr.
- 7.Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2020). Financial Management: Theory & Practice (16th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.